

İSFAHAN'DAKİ SAFEVİ SARAYINDA TÜRKÇENİN KONUMU*

Prof. Dr. Turhan GENCEYİ - Dr. Umut BAŞAR*****

Öz

İran sahası Türk devletlerinde Farsçanın yaygınlığı ve geçerliliğine ilişkin bir hayli çalışma mevcutsa da Türkçenin iletişim, yazışma, sanat ve diplomasi dili olarak durumuna ilişkin yayın yok denecek kadar azdır. Oysaki Türk soylu hanedanların İran'da siyasi yönetimi uzun süre elinde bulundurması, Türkçenin doğal bir şekilde aristokrasi ve saraya özgü prestijli bir dil olmasını beraberinde getirmiştir. Bu duruma bir dış gözlemci olarak Avrupalılar, seyahatname ve yazılarından dikkat çekmektedir. Ayrıca tarihî kroniklerde dağınık bir şekilde yer alan kayıtlar, Avrupalıların gözlemlerini doğrulamaktadır. İran tarihinde Türkçenin; saray teşkilatı, ordu ve kamusal alanda en görünür olduğu zaman aralığı Safeviler dönemine denk düşmektedir. Kızılbaş Türkmenlerin kurduğu bu devlette Safevi şahları tarafından Türkçeye dini ve siyasi işlevi de bulunduğu için ayrı bir önem atfedilmiştir. Bu doğrultuda çalışmanın amacı, İsfahan'daki Safevi sarayında Türkçenin konumunu Avrupalı seyyah ve diplomatların verdiği bilgiler ve tarihî kronikler ışığında ortaya koymaktır. Söz konusu kaynaklar incelendiğinde Safeviler döneminde Türkçenin tahmin edilen aksine İsfahan'da ayan, eşraf, devlet adamı ve asker gibi üst tabakanın konuştuğu geçer bir dil olduğu görülmektedir.

Anahtar kelimeler: İran, Safeviler, İsfahan, Türkçe, Kızılbaşlar.

Position Of Turkish Language At Safavid Palace In Esfahan Abstract

Although there is a lot of work on the prevalence and validity of Persian in the Turkish states located in the Iranian field, there is a very small publication about the status of Turkish as the language of communication, correspondence, art and diplomacy. However, the fact that Turkish noble dynasties have long held the

* Bu tercümede İsveç Solna'da merkezli *Tribün* dergisinin 1999'da piyasaya çıkan dördüncü sayısının "Zeban Torki der Derbari Safeviye der Isfahan" başlıklı Farsça yazı esas alınmıştır. Ancak söz konusu yazının da ilk dipnotundan yazının ilk olarak 1991 yılında Paris'te *Turcica*, Tome: XXII'de İngilizce olarak yayımlandığı ve dergi yönetimince Farsçaya tercüme edildiği anlaşılmaktadır.

** Londra Üniversitesi SOAS Fars Dili ve Türk Dili Bölümü.

*** Sorumlu Çevirmen, Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi Yabancı Diller Yüksekokulu, umutbasar_35@hotmail.com, ORCID ID: 0000-0001-5571-7103.

political leadership in Iran has led to Turkish language to be a natural aristocracy and a prestigious language specific to the palace. As an outside observer, Europeans pointed at this fact in their itineraries and writings. In addition to this, records scattered in historical chronics confirm the observations of Europeans. In the history of Iran, the time interval which Turkish language is most visible in the palace organization, army and public sphere falls to the Period of the Safavids. In this state that founded by Qizilbash Turkmens, a separate importance has been attributed to Turkish language by the Safavid shahs, as the language imposes a religious and political function. The aim of the study is to demonstrate the position of Turkish language in the Safavid palace in Esfahan, in the light of the information provided by European travellers, diplomats and historical chronicles. When these sources are examined, contrary to what is predicted, it is seen that Turkish language is a notable language in Esfahan that is spoken by the upper-class people like proprietors, notables, statemen and soldiers.

Keywords: Iran, Safavids, Esfahan, Turkish, Qizilbash.

Şah İsmail Safevi, 1502 yılında Nahçıvan yakınlarında Akkoyunlu Elvend Bey'i mağlup ettikten sonra Safevi Devleti'ni (1502-1736) kurup Tebriz'i başkent seçmiştir. Şah İsmail'in oğlu ve halefi Şah Tahmasb ise görünüşe göre Osmanlıların (1299-1923) baskı ve saldırıları hasebiyle başkenti 1554'te Gazvin'e taşımıştır. I. Şah Abbas da 1597 yılında başkenti buradan daha merkezî bir konuma sahip olan İsfahan'a götürmüştür. Başkent in Türklerin yerleşik olduğu bölgeden İsfahan'a taşınması, Tebriz'in siyasi ve kültürel önemine ciddi zarar vermiştir. Öte yandan Şah Abbas'ın askerî ıslahatları, Kızılbaşların ordudaki önem ve nüfuzunu oldukça zayıflatmıştır. Fakat bu değişikliklere rağmen Safevi şahlarının ve Safevi Devleti'ni kuran Kızılbaşların ana dili olan Türkçe, Tebriz ve Gazvin'de olduğu üzere yeni başkente de saray ve orduda geçerli dil olmaya devam etmiştir. Nitekim İsfahan'ın hemen batısında şehrin dışında kalacak şekilde Tebriz'den gelenlerin ikameti için kurulan Abbasabad Mahallesi'ndekilerin dili de Türkçeydi.

Avrupalı seyyahlar ve İran'da yaşayan Avrupalılar, Türkçenin Safeviler dönemindeki önemine dair ilginç bilgiler vermektedir. Her ne kadar söz konusu bilgiler, dil ve etnik köken açısından hatasız olmasa da Türkçenin o dönemki önemini göstermesi bakımından dikkate değer ve faydalıdır.

İki yıl İstanbul'da kalarak Türkçe öğrenen İtalyan seyyah Pietro Della Valle, 18 Aralık 1617 tarihinde dostu Maryo Eskipano'ya İsfahan'dan yazdığı mektupta şunları anlatmaktadır:

"İran'da özellikle saray ve devlet ricali arasında Farsçadan çok Türkçe konuşulur... Türkçe konuşulmasının sebebi İranlıların bu dile Farsçadan daha fazla önem atfetmesinden değil ordunun tamamını teşkil eden Kızılbaşların aslen Türk olmasındandır. Şahın gulamları [muhafız ve hizmetçiler] ise Farsça bilmeyen muhtelif Türk topluluklarındandır. Bu sebeple sadece orduya ait işlerde değil vaktinin çoğunluğunu onlar [gulamlar] arasında geçiren şahın kendi de emirlerini Türkçe verir. Neticede bu dil, bütün sarayda, kadınların ve ricalin arasında revaçtadır."¹

¹ *I viaggio di Pietro Della valle*, ed. F.gaeta, I, Roma 1972, 8.

Della Valle, bu mektubunda Farsçanın edebiyat, yazışma ve şahın fermanlarının dili olarak kullanıldığını işaret ederek önemine de değinmektedir.

Della Valle, 1618 Mayıs'ın başlarında kaleme aldığı bir başka mektubunda ise şahla gerçekleştirdiği bir görüşmeye ilişkin şunları aktarmaktadır:

“Şah oturmamı emretmeden önce bana buralara kadar gelmemin sebebinin ve diğer bazı şeyleri Türkçe olarak sordu. Ben elimden geldiğince özet bir şekilde cevap verdim. Ben cevap verdikçe âdeti olduğu üzere duyduklarını Farsçaya tercüme edip [yanındakilere] aktarıyordu... İran'da ‘Osmanlı’ diye anılan ve buranın Türkçesiyle arasında birçok kelime farkı bulunan Konstantiniye [İstanbul] Türkçesi konuştuğum için şah, bir defasında konuyu tam olarak anlayamadı.”²

Bu müellif, İran'da ikamet ettiği süre zarfında Türkçe bir şiir de yazmış³ ve hatta 1620 yılında Türk dili gramerine ilişkin bir kitap telif etmiş ve bu kitabın önsözünde; Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa, Asya ve Afrika'daki kudreti, İran'da Kızılbaşların kurduğu devlet ve son olarak Orta Asya'daki diğer Türk topluluklarına değinmiş ardından Türkçe öğrenmenin ehemmiyeti hakkında ilginç bilgiler vermiştir.⁴

Türkçeye ilişkin dikkate değer bilgiler veren bir başka Avrupalı ise Holstein Dükü Frederick tarafından İran ve Rusya'daki Alman büyükelçiliklerine kâtip olarak gönderilen ve Kasım 1637'den Şubat 1638'e kadar İran'da ikamet eden Adam Olearius'dur. Olearius, Şah Safi'nin verdiği bir ziyafeti anlatırken *“Ziyafet bittiği zaman Eşik Ağası Başı Türkçe bağırmaya başladı: ‘Sofra Hakkına, Şah Devletine, Gaziler Kuvvetine, Allah Diyelim Allah Allah!’ Yemekte hazır bulunanlar ‘Allah Allah!’ ibaresini tekrar etti.”⁵* Aynı müellif ayrıca İranlıların kendi dillerinin yanı sıra özellikle Şirvan, Azerbaycan, Irak, Bağdat, Erivan'da çocuklara Türkçe öğrettiklerini yazmakta ve eklemektedir: *“İsfahan sarayında Türkçe o kadar önemlidir ki nadiren Farsça bir kelime işitilir.”⁶* İranlıların Türkçe ve Farsça kıymetli manzum eserleri vardır. Nesimi, Nevai ve Fuzuli gibi şairleri Firdevsi, Hafız ve Sadi'yle birlikte zikrederler.⁷

11 yıl kadar İran'da (1664-70 ve 1671-77) kalan Chevalier Chardin ise şu gözlemlerini aktarmaktadır: *“Abher'den sonra şehirlerde ve köylerde yalnızca Farsça işitiliyordu oysaki buraya kadar Türkçe hâkimdi. Fakat bu Türkçe, Türkiye'de konuşulan dilden biraz farklıdır.”⁸* Ayrıca Chardin seyahatnamesinin dillere ayırdığı kısımda, Türkçeye ilişkin *“Ordu ve sarayın dili Türkçedir. Özellikle eşraftan aileler Türkçe konuşur. Bunun nedeni Safevi Hanedanı'nın aslen*

² Aynı kaynak, sayfa 236.

³ Ettore Rossi, *Versi turchi e altri scritte inedite di Pietro Della vale*, RSO, 22*, 1947, 92-98.

⁴ Ettore Rossi, *importanza dell' inedita grammatica turca di Pietro Della Vale*, Atti del XIX Congresso internazionale degli Orientalisti, Roma 1993, 203.

⁵ Adam Olearius, *Vermehrte neue Beschreibung der muscovitischen und persischen Reyse*, Schleswig 1656, 512.

⁶ Aynı kaynak, sayfa 616.

⁷ Aynı kaynak, sayfa 624.

⁸ *Voyages du Chevalier Chardin en Perse*, II, Paris 1811, 385-38.

*Türklerin yaşadığı bir bölgeden, Türkmenlerin arasından gelmesidir.*⁹ şeklinde yorumda bulunmaktadır.

1683 yılında Papa tarafından İran'a temsilci olarak gönderilen ve bu ülkede yaklaşık üç yıl ikamet eden Pierre Sanson; İranlıların inançlarından, şahın manevi kudretinden ve onun günahlardan arınmış mukaddes şahsiyetinden bahsederken İranlıların "*Her sohbetten sonra 'Kurbanın Olayım, Din İmanım Padişah, Başına Dolanayım'*" dediklerini kaydetmiştir.¹⁰

1644'te İran'a gelip bu ülkede vefat eden Rahip Raphael du Mans ise "*1660 Yılında İran'ın Durumu*" başlıklı kitabına Farsçanın İran'da avamın, Türkçesinin ise havasın dili olduğunu belirtmiş akabinde bu iki dilin yapısı hakkında bilgiler vermiştir. Ardından Latince ve Yunancanın üstünlükleri ve öneminden bahsettikten sonra Türkçenin tasrif açısından bu dillerin ikisinden de kalır yanı olmadığını dahası Türkçenin fiil ve isim tasrifinde kuralızsızlık bir yana dursun gayet kurallı olduğunu not etmiştir.¹¹ Bu müellifin 1683 yılında Latince kaleme aldığı *Türk Dil Bilgisi* başlıklı eseri muhtasar olmasına karşın Türkçenin o dönemki dil özelliklerini anlatması bakımından önemlidir.¹²

1684 yılında İsviçre Büyükelçisi'nin maiyetinde kâtip ve doktor unvanıyla İran'a gelen Alman Engelbert Kaemfer ise gözlemlerini şu cümlelerle aktarmıştır: "*Türkçe sıradan halktan ziyade saltana hâkim olan hanedanın dilidir... Hanedan sayesinde eşraf ve ayan arasında da Türkçe konuşmak o kadar yaygınlaşmıştır ki imtiyaz sahibi bir insanın bu dili bilmemesi utanç vesilesi telakki edilir.*"¹³

Gene bu dönemde İsfahan'da Carmelite Rahipleri tarafından yazılmış, İtalyanca, Farsça ve Türkçe üç dilli bir sözlük vardır ki Türkçenin dini propaganda açısından ne kadar önemli olduğunu göstermektedir.¹⁴ Bu sözlük, günlük konuşma dilinde sıklıkla geçen kelimeleri içerdiğinden edebî eserlerden ayrılmaktadır.

Vakanüvis Muhammed Tahir Vahid-i Gazvini, Şah Abbas'ın 1559/1660 yılındaki siyasi icraatlarını anlatırken "*Derviş Mustafa vatanı olan Rum diyarına dönmek istediğini arz ettikten sonra şah, mübarek hattıyla Şirvan Beylerbeyi Hacı Menuçeher Han'a bir ferman yazdı.*" demekte ve akabinde Türkçe yazılan bu amannamenin kopyasını vermektedir.¹⁵ Bu fermandaki sade dil ve üslup, Şah İsmail ve Şah Tahmasb döneminde çıkarılan Türkçe ferman ve emirnamelerin dil ve üslubuyla aynıdır.¹⁶ Bu fermanlar, dil özellikleri açısından gündelik konuşma diliyle I. Şah Abbas Dönemi'nden itibaren Osmanlı Türkçesinden etkilenecek oluşan ve Avrupalılarla diplomasi ve yazışmada kullanılan ağdalı dilin ortasındadır. Aşağıdaki iki mektup da bu meyanda zikredilebilir:

- Şah Safi'nin Macaristan Padişahı ve Avusturya Arşidükü İmparator II. Ferdinand'a Mektubu,

⁹ Aynı kaynak, cilt 4, sayfa 238.

¹⁰ P. Sanson, *Estat Present du Royaume de Perse*, Paris 1694, 137.

¹¹ Raphael du Mans, *Estat de la Perse en lan 1660*, Paris 1890, 134 Sqq.

¹² Bkz. T. Gandjei, *Turcica Agemica*, London 1989.

¹³ Engelbert Kaempfer, *Amoenitatum exoticatum politico-physico-mediarum Fasciculi V*, Lemgoviae 1712.

¹⁴ A. Bodroligeti, "On the Turkish Vocabulare of the Isfahan Anonymous", *Acta Orient*, Hung. 21, 1968, 15/13.

¹⁵ Muhammed Zahir Vahid, *Abbasname*, Hazırlayan: İbrahim Dekhan, Erak 1329, s. 255.

¹⁶ Bu iki mektubun metni Tiflis'te 1973'te Philologia Orientalis'de L.Fekete yayınlamıştır.

- Sultan Hüseyin'in Saksonya Kralı ve Lehistan Padişahı Friedrich Augustus'a Mektubu.¹⁷

Abdülcemil bin Muhammed Rıza el-Nasırı Tusi, el yazma nüshası mevcut olan Türkçe sözlüğün girişinde, Kasım 1665'te Şah Süleyman'ın tahta çıkışından üç yıl sonra Munşi'l-memalik makamının babasına verildiğini yazmakta ve devam etmektedir: “*Temeli göklerde atılan sarayına, Rum [Osmanlı], Kalmuk ve diğer Türkçe konuşan sultanlar tarafından Farsçaya tercüme edilmesi gereken çok sayıda mektup gönderildiği ve bu mektuplarda yer alan bilinmeyen Türkçe kelimelerin tercüme edilmesine ihtiyaç duyulduğu için...*” Abdülcemil'in babası 20 yıl kadar Türkçe sözlüğünü hazırlamakla uğraşmıştır. Eserini, fassıl ve bölümler hâlinde düzenlemiştir. Kitabında Rumca [Osmanlı Türkçesi] ve Kızılbaş Dili'ndeki [İran Türkçesi] kelimeleri bir bölümde, Çağatayca kelimeleri bir başka bölümde ve Moğolca kelimeleri ise kitabın sonuç bölümünde vermiştir. Her ne kadar sözlüğünü padişaha ithaf etmek istemişse de ecel el vermemiş çalışması yarım kalmıştır. Abdülcemil, babasının ölümünden sonra sözlüğü ufak tefek değişikliklerle tamamlamıştır. Söz konusu eser, Türkçeye ilişkin bir giriş ve dört ayrı sözlükten oluşmaktadır. Sözlüğün önsözündeki bilgiler, Abdülcemil'in de belirttiği üzere *Münşât-ı Süleymanî*den alınmıştır ve Türkçe kısmı, Muhammed Rıza Meclisnüvis'in imla ve hat konusunda yazdığı *Risale-i Deveran*'ın aynıdır. Kitap şu anki hâliyle Safevi dönemindeki münşi ailelerden birinin üç gayretli ferdinin çabasının ortak ürünüdür.¹⁸

Safeviler döneminde şiir ve edebiyat, Güneybatı Türkçesinin bir koluyla meydana gelmiştir. Bu dile ait edebî eserler ilk etapta Celayiriler (1340-1431) döneminde Azerbaycan ve Irak'ta vücuda gelmiştir. Akabinde Karakoyunlu (1351-1469) ve Akkoyunlular (1340-1514) döneminde zirveye ulaşmıştır.

Osmanlı tezkire yazarları tarafından erken dönem Safevi şairlerden sayılan Fuzulî'nin şiirde üslup ve tarz açısından Osmanlı şairlerine göre ne gibi hususiyetler taşıdığı hakkında pek az bilgi vermiştir.¹⁹ Bana göre iki edebî lehçe [ağız veya değişke] arasındaki farkları dikkate almaktaydılar. Bayat boyundan olan Fuzulî, kendi dilini Türkçe olarak isimlendirmekte, Osmanlı şairlerini Rum belîğleri, Timur dönemi şairlerini ise Tatar füsehası şeklinde anmaktaydı.²⁰ Sadîki bu iki gruba Kızılbaşları da eklemiştir.²¹ Kızılbaş dili, Safeviler döneminde İran'da konuşup yazılan Türkçedir. Safevilerin çöküşünden sonra siyasi ve dinî bir rengi olan bu dil de gözden düşmüştür.

Safevi şahları, bilinenin aksine şiir ve edebiyatı desteklemiştir. Bizzat bu şah ve şehzadelerden bazıları iki dilde şiir yazabildiğinden²² Türkçe ve Farsça edebiyatı aynı derecede destekliyorlardı. I. Şah Abbas, Şefai ve diğer kalem erbabına Çağatay Edebiyatı'nın büyük şairi Haydar'ın *Mahzen*'inin Farsçaya

¹⁷ *İran Şahlarının İki Türkçe Mektubu*, TM, V-VI (1934-36), 269-247, Fekete Layos.

¹⁸ Bu el yazma eserin bir nüshası Tahran Üniversitesi kütüphanesinde mevcuttur.

¹⁹ *Latîfi Tezkiresi*, el yazma nüsha, Britanya Müzesi Add. 17339, varak, 76. *Beyanı Tezkiresi*, el yazma nüsha, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, numara 2568, varak 66.

²⁰ *Fuzulî Külliyyatı*, İstanbul 1924, 6-7.

²¹ *Sadîki Külliyyatı*, el yazma, Tebriz Milli Kütüphanesi, sayfa 1022.

²² Fahr Herevi, *Ravzatü's-selatin*, tashih Hayyampur, Tebriz 1345, 4-12 ve 21-27. Sadîki, *Mecma'ül-havas*, tashih ve tercüme: Hayyampur, Tebriz 1327.

tercüme edilmesini emrettiği gibi²³ Kitapdar Sadıki'den de Mevlana'nın *Mesnevî'sini* Türkçeye çevirmesini istemiştir.

Safevi sarayında “*Melikü's-şuralık*” resmi bir makamdı. “*Melikü's-şura'nın vazifesi; her yıl sonu padişaha methiyede bulunmak ve baharın gelişini kutlamak için kaside yazmak, Nevruz Bayramı'nın kutladığı gün gelip şiirlerini mecliste okumak, yeni ihdas edilen çeşmelerle imaretler için tarih düşmek ve şahın arzu ettiği her konuda kaside ve mesnevi kaleme almaktır.*”²⁴

Bir müddet Safevi sarayında muhasip olarak vazife yapan Tesir Tebrizi'nin *Divan*'ında Türkçe gazellerin yanında Türkçe kıta, kaside ve mesnevi de yer almaktadır. Aşağıdaki manzumelerin başlıklarına bakılırsa Şah Süleyman ve Sultan Hüseyin dönemlerinde, Türkçe şiirler için Melikü's-şuralık vazifesini bu şair icra etmiştir:

- Şah Sultan Hüseyin'in el-Musevi'nin Tahta Çıkışına Binaen Yazılan Türkçe Kaside,
- Nevvab Tuba Aşiyân'a arz edilen Türkçe Terci',
- Hasebü'l-emrül-a'lâ Adına Kaleme Alınmış ve Kendisine Arz Edilmiş Türkçe Mesnevi,
- Evrengzib'in Oğlu Selzan Ekber'in Tahta Çıkışını Tarih Düşen ve Beğeni Toplayan Türkçe Bir Gazel.²⁵

Bu dönem tezkirelerinde Türkçe şair ve şiirlerin sayısı bir hayli fazladır. Safevi sarayından gördüğü destekle Türkçe divan hazırlayan ya da kendisinden geriye dikkate değer sayıda Türkçe şiir kalan şairler aşağıdaki gibi sıralanabilir:

- Mesihî (*Varak ve Gülşah*), Kavsi (*Divan*), Melik Bey Avcı (*Divan*), Murtaza Kuli Han Zafer (*Divan*) Gibi Sadece Türkçe Yazan Şairler,
- Emani ve Sadıki Gibi Türkçe ve Farsça Müstakil Divan Yazan Şairler,
- Saib (17 Türkçe Gazel), Vaiz Gazvini (9 Türkçe Gazel), Tesir Tebrizi (Türkiyat Bölümünde Gazel ve Kasidelerden müteşekkil 47 Beyit) Gibi Farsça Yazan Ancak Dikkate Değer Sayıda Türkçe Şiir De Kaleme Alan Şairler.

Kaynaklar

- ADAM, Olearius: *Vermehrte Neue Beschreibung Der Muscovitischen Und Persischen Reyse*, Schleswig 1656.
- BODROLİGETI, A.: “On the Turkish Vocabulare of the Isfahan Anonymous”, *Acta Orient*, HUNG: 21, 1968.
- CHARDIN, Voyages du Chevalier: *En Perse*, II, Paris 1811.
- DELLA VALLE, *I viaggi di Pietro*, ed. F. Gaeta, I, Roma 1972.
- DU MANS, Raphael: *Estat de la Perse en lan 1660*, Paris 1890.
- FELSEFI, Nasrullah: *Zendeğiği Şah Abbasi Evvel*, cilt 2, Tahran 1324.
- GANDJEL, Turhan: *Turcica Agemica*, London 1989.
- HEREVI, Fahr: *Ravzatü's-selatin*, tashih: Hayyampur, Tebriz 1345.
- KAEMPFER, Engelbert: *Amoenitatum Exoticatum Politico-Phsico-Medicarum Fasciculi V, Lemgoviae* 1712.
- MIRZA REFIA, *Desturu'l-müluk*, Hazırlayan: Muhammed Taki Daniş Pejüh, Mecelleyi Daneşgahı Ulumu Edebiyatı İnsani, şomareyi moselsel 68, 1348.
- ROSSI, *Ettore importanza dell, inedita grammatica turca di Pietro Della Vale*, Atti del XIX Congresso internazionale degi Orientalisti, Roma 1993.
- ROSSI, *Ettore Versi turchi e altri scritte inediti di Pietro Della vale*, RSO, 22*, 1947.
- SADIKI, *Mecma'ü'l-havas*, tashih ve tercüme: Hayyampur, Tebriz 1327.
- SANSON, Peter: *Estat Present du Royaume de Perse*, Paris 1694.
- VAHID, Muhammed Zahir: *Abbasname*, Hazırlayan: İbrahim Dekhan, Erak 1329.

²³ Nasrullah Felsefi, *Zendeğiği Şah Abbasi Evvel*, cilt 2, Tahran 1324, sayfa 39.

²⁴ *Desturu'l-müluk Mirza Refia*, Hazırlayan: Muhammed Taki Daniş Pejüh, Mecelleyi Daneşgahı Ulumu Edebiyatı İnsani, şomareyi moselsel 68, 1348, sayfa 424.

²⁵ *Tesir Külliyyatı*, el yazma nüsha, Sepahsalar Yüksek Okulu Kütüphanesi. Bu nüshanın özellikleri için bkz. *Kütüphaneye Kataloğu*, İbn Yusuf Şirazi, Tahran 1316-18, sayfa 53-76.

دفتر چهارم، زمستان ۱۹۹۹

۴ جی سایه، قیش

تریون

زبان ترکی در دربار صفویه در اصفهان

زبان ترکی

در دربار صفویه در اصفهان

تورخان گنجهای

شاه اسماعیل صفوی پس از آن که در سال ۹۰۷ در جنگ شرور در حوالی نخجوان برالوند میرزای آق‌قویونلو غلبه یافت، دولت صفویه را بنیان نهاد و تبریز را پایتخت قرارداد. شاه طهماسب پسر و جانشین شاه اسماعیل، ظاهراً به سبب فشار و حملات عثمانی‌ها، پایتخت را به قزوین منتقل کرد (۹۶۲). شاه عباس اول نیز پایتخت را از قزوین به اصفهان که مرکزیت داشت انتقال داد (۱۰۰۶). انتقال پایتخت از مناطق ترک‌نشین به اصفهان طبعاً لطمه‌ی سخت به اهمیت سیاسی و فرهنگی تبریز بود. از سوی دیگر اصلاحات نظامی شاه عباس نیز بطور کلی از نفوذ و اهمیت طوایف قزلباش کاسته بود.

اما علیرغم این تغییر و تبدیل، زبان ترکی یعنی زبان مادری شاهان صفوی و طوایف قزلباش که دولت صفوی را بنیاد گذاشته بودند، در پایتخت جدید یعنی اصفهان نیز، همچنان که در تبریز و قزوین بود، زبان رایج دربار و قشون باقی ماند. همچنین زبان ساکنان محله عباس‌آباد نیز طبعاً ترکی بود. این محله در جانب غربی بیرون شهر اصفهان جهت سکونت تبریزیان احداث گردیده بود.

سیاهان اروپایی و اروپائیان مقیم ایران درباره اهمیت این زبان در دوره صفویه اطلاعات جالبی به دست داده‌اند. این اطلاعات اگر چه در جاهایی که به مسایل نژاد و زبان مربوط است خالی از مسامحه نیست، ولی از لحاظ نشان دادن اهمیت فوق‌العاده زبان ترکی در این دوره شایان ملاحظه و مفید است.

پیترو دلاواله جهانگرد ایتالیایی که طی دو سال اقامت در استانبول زبان ترکی را فرا گرفته بود، در نامه مورخ ۱۸ دسامبر ۱۶۱۷ که از اصفهان به دوستش ماریو اسکینیانو نوشته است، چنین می‌گوید: در ایران عموماً بیشتر به ترکی سخن گفته می‌شود تا فارسی، مخصوصاً در دربار و بین بزرگان رجال... تکلم به زبان ترکی دلیل این نیست که ایرانیان برای آن ارزشی بیش از فارسی قائل‌اند. بلکه بیشتر از این جهت است که تمام قشون از قزلباش‌ها تشکیل یافته است که اصلاً ترک هستند. غلامان شاه هم که از اقوام مختلف‌اند بیشتر به ترکی سخن می‌گویند و فارسی نمی‌دانند. از این رو نه تنها امرا اثر امور مربوط به قشون بلکه خود شاه هم که بیشتر اوقاتش را در میان آنان بسر می‌برد، برای تفهیم مطالب خود به ترکی سخن می‌گوید. و در نتیجه این زبان در تمام دربار و بین زنان و دیگران رواج یافته است. (۱)

دلاواله در این نامه به اهمیت زبان فارسی نیز به عنوان زبان ادبی که در مکاتبات رسمی و فرامین شاه به کار می‌رود اشاره می‌کند. در نامه دیگری هم که در اوایل ماه مه ۱۶۱۸ نوشته است، درباره ملاقات و گفتگوی خود با شاه می‌نویسد: پس از آن که شاه دستور نشستن داد، به زبان ترکی از علت آمدنم به آن نواحی و سایر مطالب استفسار کرد.

دتر چهارم، زمستان ۱۹۹۹

۴: جی سای، قیش

تریون

زبان ترکی در دربار صفویه در اصفهان

من بطور خلاصه و به نحوی که برایم مقدور بود جواب گفتم. همین که جوابها داده می‌شد، شاه چنانکه عادت اوست، همه آنچه را که شنیده بود به زبان فارسی برمی‌گرداند و نقل می‌کرد... یک بار توضیح مطلبی مشغول بودم، چون به زبان ترکی قسطنطنیه که در ایران عثمانلی به آن می‌گویند، و با ترکی اینجا در بسیاری از کلمات متفاوت است سخن می‌گفتم، شاه مطالب مرا درست نفهمید. (۲)

این مؤلف که در طول اقامت خود در ایران حتی یک شعر ترکی هم گفته است (۳) در سال ۱۶۲۰ کتابی درباره دستور زبان ترکی تألیف کرده و در مقدمه آن درباره اهمیت و فواید فراگیری زبان، به مناسبت قدرت امپراتوری عثمانی در اروپا و آسیا و آفریقا و حکومت قزلباشها در ایران و سایر اقوام ترک در آسیای میانه، مطالب جالبی آورده است. (۴)

یکی دیگر از این اروپائیان آدم اولتاریوس آلمانی است که از طرف دربار فردریک فن هلسلتاین به عنوان منشی سفارت به روسیه و ایران فرستاده شده و از نوامبر ۱۶۳۶ تا فوریه ۱۶۳۸ در ایران مقیم بوده است. اولتاریوس در ضمن توصیف ضیافتی که شاه صفی برا سفر او داده بود، می‌گوید: "وقتی ضیافت تمام شد، ایشیک آقاسی باشی به ترکی فریاد زد: سفره حقینه، شاه ثولتیه، غازیلر قوتینه، الله دیلم الله الله، و حاضران کلمات اصلی الله الله را تکرار کردند." (۵)

همین مؤلف می‌گوید، ایرانیان غیر از زبان خود، خصوصاً در ولایات شیروان و آذربایجان و عراق و بغداد و ایروان، به کودکان ترکی هم یاد می‌دهند. همو می‌نویسد زبان ترکی بقدری در دربار اصفهان اهمیت دارد که آنجا بندرت یک کلمه فارسی به گوش می‌خورد. (۶) همین مؤلف باز می‌گوید که ایرانیان آثار شعری خوبی به ترکی و فارسی دارند و اسامی شعری از قبیل نسیمی، نوایی و فضولی را در ردیف فردوسی و حافظ و سعدی می‌آورد. (۷)

شوالیه ژان شاردن که مدت یازده سال (۷۰-۱۶۶۴ و ۷۷-۱۶۷۱) در ایران بوده و می‌نویسد: "از بهر به بعد، در شهرها و روستاها تنها زبان فارسی به گوش می‌خورد، درحالی که تا آنجا عموماً زبان ترکی است. ولی این ترکی با زبانی که در ترکیه به آن تکلم می‌کنند اندکی فرق دارد." (۸) همین مؤلف در فصلی که راجع به زبانها در سفرنامه‌اش دارد، درباره ترکی می‌گوید "ترکی زبان قشون و دربار است، و زنان و مردان منحصرأ به ترکی سخن می‌گویند، خصوصاً در خانواده‌های اشرافی. علت این امر آنست که خاندان(صفوی) از مناطق ترک‌زبا و از میان ترکمانان که زبان مادری‌شان ترکی است برخاسته‌اند." (۹)

سانسون که به نمایندگی از طرف پاپ به سال ۱۶۸۳ به ایران آمده و سه سال در اصفهان مقیم بوده است، ضمن بحث از اعتقاد ایرانیان به قدرت معنوی شاه و منزه بودن وی از معاصی می‌گوید: آنان در ضمن هر صحبتی عبارت "قربان اولیم، دین ایمانوم پادشاه، باشینیکا دونیم" (۱۰) را بکار می‌برند.

رافائل توماس رئیس هیئت کبوشین در اصفهان که به سال ۱۶۴۴ به ایران آمده و همانجادر گذشته است، در کتاب "وضع ایران در ۱۶۶۰" ضمن اشاره به این که فارسی در ایران زبانی است که عامه مردم به آن تکلم می‌کنند، و ترکی زبانی است که در دربار رواج دارد، شرح مختصری راجع به ساختمان این دو زبان می‌دهد. وی که حسن زبانهای یونانی و لاتینی را ناشی از فراوانی تصنیفات مختلف و اهمیت خاص هریک از آنها می‌داند، می‌نویسد: ترکی از این بابت، هیچ کمتر از آن زبانها نیست. وانگهی ترکی آنهمه صرفی قاعده و اختلاف و تنوع در تصریف افعال و اسامی

تریبون

۴ جی سای، قیش

دفتەر چهارم، زمستان ۱۹۹۹

زبان ترکی در دربار صفویه در اصفهان

هم ندارد، بلکه قواعد آن همه یکسان است. (۱۱) این مؤلف در سال ۱۶۸۴ رساله‌ی راجع به دستور زبان ترکی به لاتینی نوشته است که با وجود اختصار، از لحاظ نشان دادن بعضی از خصوصیات زبان ترکی این دوره مهم است. (۱۲)

انگلبرت کمپفر آلمانی که به سال ۱۶۸۴ همراه هیئتی با سفیر سوئد به ایران آمده و سمت منشیگری و طبابت را داشته است، راجع به ترکی می‌نویسد: "زبان ترکی دربار بیشتر زبان مادری خاندان سلطنت است تا مردم عادی... سخن گفتن به این زبان از طریق دربار در میان خانواده‌های اعیان و اشرف بقدری گسترش یافته است که اکنون ندانستن آن برای کسی که از امتیازی برخوردار باشد، اسباب شرمندگی است" (۱۳)

از همین دوره یک لغتنامه سه زبانه (ایتالیایی-فارسی-ترکی) در دست است که در حوزه راهبان کرملی در اصفهان تالیف شده است و نشان می‌دهد که ترکی تا چه حد برای تبلیغات دینی نیز مهم بوده است. (۱۴) این لغتنامه حاوی کلمات روزمره زبان محاوره است که با لغات آثار ادبی فرق دارد.

محمد طاهر وحید در ضمن وقایع سال ۱۰۷۰ سلطنت شاه عباس ثانی می‌نویسد: "چون درویش مصطفی ارائه مراجعت به وطن مالوف (الکاءروم) داشت، رقم اشرف به خط مبارک به اسم حاجی منوچهر خان بیگلربیگی شیروان... در سلک تحریر بل سبط اعجاز کشیدند" و سواد امان نامه را که به ترکی ست نقل می‌کند. (۱۵) زبان و سبک ساده بی‌تکلف این امان نامه نمونه زبان احام و فرامینی است که ترکی در دره شاه اسمعیل و شاه طهماسب صادر می‌شده است. (۱۶) این زبان حد وسطی است میان طبان گفتار و گفتگوی رومره و زبان مطمئن و پرتکلفی که در مکاتبات و مراسلات رسمی بین ایران و اروپا از دوره شاه عباس اول به بعد، بتقلید از منشیان عثمانی روح داشته است. به‌عنوان مثال می‌توان به عناوین دو نامه زیر اشاره کرد:

نامه شاه صفی به فردیناند ثانی امپراتور اتریش و پادشاه مجارستان.

و

نامه شاه سلطان حسین به فردریک اکسدوس (اوگوست) دول ساکسونی و پادشاه لهستان. (۱۷)

عبدالجلیل (عبدالجلیل) بن محمد رضا النصیری طوسی در مقدمه کتابی در لغت ترکی که نسخه خطی آن در دست است، می‌گوید که چون در شهر ذیقعدة الحرام ۱۰۷۶ سال سوم جلوس شاه سلیمان سمت منشی الممالک به پدرش تفویض شد "از آنجا که از بسیاری ورود مکاتیب پادشاهان روم و قلماق و سایر سلاطین ترکی زبان به آستان آسمان بنیان که بایست به فارسی ترجمه شود، احتیاج به دانستن لغات مشکله ترکی می‌شد" پدر وی مدت بیست سال به جمع‌آوری لغت ترکی پرداخت و کتابی به ابواب و فصول ترتیب داده بود. در این کتاب لغات رومی و قرلباشی را "که امتیاز در میان ایشان کمتر است" در بابی جمع کرده و لغات جغتایی را در بابی دیگر و لغات قلماق را به‌عنوان خاتمه کتاب قرار داده بود، و قصد داشت که این کتاب را به نام آن پادشاه مرتب‌سازد، ولی اجل مهلت نداد و کتاب ناتمام ماند. عبدالجلیل پس از وفات پدر کتاب را با تغییراتی به اتمام رساند. کتاب مورد بحث حاوی مقدمه‌ی بی‌ست در متعلقات زبان ترکی و چهار لغت نامه.

تریبون

۴ جی سایه، قیش

دفر چهارم، زمستان ۱۹۹۹

زبان ترکی در دربار صفویه در اصفهان

مطالب مقدمه این کتاب، چنانکه عبدالجمیل می‌نویسد، از منشآت سلیمانی ماخوذ است و قسمت ترکی عینا همان رساله دَوران است در املاء و خط، نوشته محمدرضا مجلس‌نویس. کتاب با وضع حاضر نتیجه مساعی سه تن، از خانواده‌یی از منشیان دوره صفوی است. (۱۸)

زبان شعر و ادب دوره صفویه شاخه‌یی است از گروه جنوب غربی زبان ترکی. آثار ادبی این شاخه ابتدا در محیط جلایریان آذربایجان و عراق به وجود آمد. بعداً در زمان حکومت سلسله‌های قراقویونلو و آق‌قویونلو نضجی تمام یافت.

تذکره نویسان عثمانی که درباره فرق اسلوب و طرز شعر فضولی (از شاعران اوایل دوره صفویه) با شاعران عثمانی که درباره فرق اسلوب و طرز شعر فضولی (از شاعران اوایل دوره صفویه) با شاعران عثمانی اشارات مبهمی کرده‌اند (۱۹)، به نظر من به اختلاف میان دو لهجه ادبی هم توجه داشته‌اند. فضولی که از ایل بیات بود، زبان خود را ترکی توصیف می‌کند و از شعرای عثمانی به عنوان بلغای روم، و از شاعران دوره تیموری به عنوان فصحای تاتار یاد می‌کند (۲۰). صادقی برای نخستین بار عبارت متکلمین قزلباش را نیز به این دو افزوده است (۲۱). قزلباشی اصطلاحی بود برای زبان ترکی رایج در دوره صفویه که پس از انقراض این سلسله، چون رنگ سیاسی و مذهبی داشت، از رواج افتاد.

شاهان صفوی برخلاف آنچه مشهور است حامی شعر و ادب بودند. این شاهان و شاهزادگان که بعضی خود شاعر ذواللسانین بودند (۲۲) از شعر فارسی و ترکی یکسان حمایت می‌کردند. شاه عباس که از طرفی به شفایی و دیگران دستور می‌داد که کتاب "مخزن" شاعر جغتایی حیدر را به فارسی برگردانند (۲۳)، از صادقی کتابدار هم می‌خواست که مثنوی مولوی را به ترکی درآورد.

در دربار صفویه منصب ملک‌الشعرایی مقامی رسمی بود و "خدمت او (ملک‌الشعرا) این که، هر سال که تحویل آفتاب به حمل می‌شود، باید پیشتر قصیده‌یی در مدح و ثنای پادشاه یا در تعریف بهار گفته باشد، و آن روز که عید نوروز است بیاورد، و در مجلس عام، در خدمت اقدس بخواند، و جهت ابنیه و عمارات پادشاهی که تازه احداث می‌شود تاریخی بگوید، و مثنوی و قصیده که در هر باب امر اشرف صادر شود در سلک نظم کشیده رساند" (۲۵)

در دیوان تاثیر تبریزی که مدتی از مستوفیان دربار بود، غیر از غزلیات ترکی، شعرهایی از قصیده و مثنوی و غیره به ترکی هست. از عناوین منظومه‌هایی که در زیر نام می‌بریم پیدا است که در زمان شاه سلیمان و شاه سلطان حسین وظیفه ملک‌الشعرایی به زبان ترکی را هم عملاً این شاعر بر عهده داشت است:

- قصیده (ترکی) تاریخ جلوس شاه سلطان حسین الموسوی که به نظر انور رسیده.

- ترجیع ترکی که به عرض نواب طوبی آشینان رسیده.

- مثنوی عیدیه (ترکی) که حسب الامر الاعلی به نظم درآمده و به عرض رسیده است.

- غزل (ترکی) مدلیل به تاریخ ورود شاهزاده سلزان اکبرین اورنگ زیب که به نظر مبارک اشرف رسیده شرف استحسان

یافت. (۲۶)

تریون ۴: جی سایی، قیش دفتر چهارم، زمستان ۱۹۹۹

زبان ترکی در دربار صفویه در اصفهان

در تذکره‌های این دوره اسامی و نمونه شعرهای ترکی عده زیادی از شعرا آمده است. شاعرانی را که از آنها دیوان یا تعداد قابل ملاحظه‌ای شعر ترکی در دست است، و فعالیت ادبی آنها در اصفهان با دربار صفویه رابطه نزدیک داشته است به ترتیب زیر می‌توان گروه‌بندی کرد:

الف - شاعرانی که منحصراً شعر ترکی گفته‌اند، مانند مسیحی (ورق و گلشاه)، قوسی (دیوان)، ملک بیک آواجی (دیوان)، مرتضی قلی خان ظفر (دیوان).

ب - شاعرانی که به فارسی و ترکی دیوان دارند: مانند امانی، و صادقی.

ج - شاعرانی که به فارسی شعر سروده‌اند ولی تعدادی شعر ترکی هم دارند: مانند صائب (هفده غزل ترکی)، واعظ قزوینی (نه غزل ترکی)، تاثیر تبریزی (بخش "ترکیات" شامل ۴۷ بیت، در کلیات این شاعر که حاوی قصاید و غزلیات و غیره است).

مآخذ:

I viaggi di Pietro Della valle, ed.F.gaeta, I (Roma, 1972), 8-1

۲ همان ماخذ، ص ۲۳۶

۳- Ettore Rossi, Versi turchi e altri scritti inediti di Pietro Della valle, RSO -۹۲-۹۸.

۴- Ettore Rossi, importanza dell'inedita grammatica turca di Pietro Della Valle

Atti del XIX Congresso internazionale degli Orientalisti, (Roma, 1993), 203

۵- Adam Olearius, Vernehrte neue Beschreibung der muscovitischen und persischen Reyse, (Schleswig, 1656), 512.

۶ همان ماخذ، ص ۶۱۶.

۷ همان ماخذ، ص ۶۲۴.

۸- Voyages du Chevalier Chardin en Perse (Paris, 1811), II, 385-386.

۹ همان ماخذ، جلد چهارم، ص ۲۳۸.

۱۰- P. Sanson, Estat Present du Royaume de Perse (Paris, 1694), 137

۱۱- Raphael du Mans, Estat de la Perse en lan 1660 (Paris, 1890), 134 Sqq

۱۲ نگاه کنید به: T. Gandjei, Turcica Agemica, London, 1989

۱۳- Engelbert Kaempfer, Amoenitatum exoticatum politico-phsico-medicarum

Fasciculi V, (Lemgoviae, 1712), 144

۱۴- Hung. 21 (1968), 15/13.A. Bodroligeti, On the Turkish Vocabulare of the Isfahan Anonymous, Acta Orient

۱۵ محمد طاهر وحید، عباسنامه، به اهتمام ابراهیم دهگان، اراک ۱۳۲۹، ص ۲۵۵.

۱۶ متن این دو نامه را Fekete در L. Fekete, Philologia Orientalis نقیلس ۱۹۷۳ چاپ کرده است.

۱۷ این دو نامه چاپ شده است، نگاه کنید به:

Iran Sahlarinin iki Turkce mektubu, TM, V-VI (1 934-36), 269-247 Fekete Layos

۱۸ نسخه خطی این لغتنامه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران موجود است.

۱۹ تذکره لطیفی، نسخه خطی موزه بریتانیا Add. 17339. ورق ۷۶. تذکره بیانی، نسخه خطی دانشگاه استانبول شماره ۲۵۶۸، ورق ۶۶

۲۰ کلیات فضولی، (استانبول ۱۹۲۴)، ۶-۷

۲۱ کلیات صادقی، نسخه خطی کتابخانه ملی تبریز، ص ۱۰۲۲

۲۲ فخر هروی، روضه‌السلطنین، تصحیح خیامپور (تبریز ۱۳۴۵) ۱۲-۴ و ۲۱-۲۸ و صادقی، مجمع‌الخواص، تصحیح و ترجمه خیامپور

(تبریز ۱۳۲۷)

۲۳ نصراله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، جلد دوم، تهران ۱۳۲۴ ص ۳۹

۲۴ کلیات صادقی ۲۲-۱۰۲۱

۲۵ دستور الملوک میرزا رفیعا، به کوشش محمد تقی دانش‌پژوه، مجله دانشکده علوم و ادبیات انسانی، شماره مسلسل ۶۸ (۱۳۴۸)، ص ۴۲۴

دفتري چهارم، زمستان ۱۹۹۹

۴: جی سایی، قیش

تریون

زبان ترکی در دربار صفویه در اصفهان

۲۶ کلیات تاثیر، نسخه خطی کتابخانه مدرسه عالی سپهسالار، برای توصیف این نسخه نگاه کنید به فهرست این کتابخانه تالیف ابن یوسف شیرازی، تهران ۱۸-۱۳۱۶ ص ۵۳-۷۶